

ЂУРЂИЦА МАРТАЋ

ОДЈЕК ЈЕРЕМИЈИНОГ ПЛАЧА У „ПЛАЧУ СЕРБИЈИ” ЗАХАРИЈЕ ОРФЕЛИНА

САЖЕТАК: У раду се испитује Орфелинов однос према библијској традицији, са тежиштем на Јеремијади. Орфелинов плач познати старозаветни предложак реконтекстуализује у светлу друштвенополитичких догађаја друге половине XVIII века, уједно потврђујући његову свевременост и плурализам тумачења. Циљ анализе је да укаже на један од примера барокног односа према *Библији*, који, дакако, рачуна и са средњовековним жанром плача.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Орфелин, „Плач Србији”, Јеремијин плач, *Библија*, интертекстуалност, барок

Захваљујући ванредној ерудицији и изузетној монографији о руском цару Петру Великом, за Орфелина с правом можемо тврдити да је први српски писац светских размера. Захваљујући томе, али и првом српском буквару, *Славеносерѣском маѣзину*, алманаху *Вечийи календар* и *Искусном ѿогрумару*, *Поздраву Мојсеју Пуѣнику* и „Горестном плачу”, Орфелина с правом називамо једним од оних покретача домаће књижевности који су осетили насушну потребу народа за писаном речју, и шире, за уметношћу сваке врсте, и својим радом ту жеђ утажили. Иако се декларише као аутодидакт, односно самоук, Орфелин делује као културни радник и васпитач читавог народа. У Венецији, у ћирилској штампарији Димитрија Теодосија је 1761. године, заједно са осталим песмама, штампан „Горестни плач славнија иногда Србији” на рускословенском, по рокајној версификацији, а годину дана потом и „Плач Србији”, на народном језику и у пољском тринаестерцу: „Обе књижице су изишле без потписа, само на првој била је шифра С. С. С. (Собствени Син Србији, како се тумачи), и тек у новије доба

утврђено је да им је писац Захарија Орфелин”.¹ У томе је, врло је могуће, помогла *Тренодија*, која је потписана изашла исте године када и „Плач Србији”. Попут илузионисте, писац о себи оставља трагове и лажне трагове, па чак и да имамо приступ целокупном опусу, што данас није случај, о њему бисмо и даље знали само оно што је он желео да сазнамо. Својом поетиком, Орфелин је на размеђи многих епоха: задржао је нешто медијавелизма, поседује барокни поглед на свет који се стилски у делима развија ка рококоу, али његов опус садржи и просветитељске тежње. „Плач Србији” нимало не одступа од такве сложености Орфелинове личности. Јован Деретић је карактерише као антиаустријску, антиклерикалну и бунтовну песму.² Иако је по наслову плач, Орфелинова песма је више крик који пара уши аустријским властима, удара на част лажним пријатељима и позива на одговорност недоличне синове своје отаџбине. Тај врисак, што је најважније, није самртни, него отрежњујући, јер на његовим тековинама настају победне химне, попут Доситејеве „Востани Србије”.

По свему судећи, у „Плачу Србији” доминира национално осећање, а контекст библијских плачева на који се у песми упућује служи као потпора песниковим речима. Овај вид тематског паралелизма између поезије барока и *Библије* био је омиљен при састављању ламената. Тако Београд постаје Јерусалим који оплакује своју судбину у песми Арсенија IV Јовановића Шакабенте, а поробљена Србија код Орфелина пева своју јеремијаду. Иако можемо рећи да је „Плач Србији” превод „Горестног плача”, тај превод није сасвим доследан. Разлике међу песмама не јављају се само на плану версификације, већ и по питању навођења извора, контекста и историјских личности. У „Горестном плачу” Орфелин оставља директне напомене у тексту, свесно упућује и прецизира на шта се односе његове песничке слике, док то изостаје у „Плачу Србије”. За верзију на народном језику Скерлић каже: „Српска верзија је много боља, јаснија, слободнија и са бољим стиховима”.³ Он то, свакако, говори из позиције модерног критичара, који од свог ментора преузима критеријум јасности као најважнији у песми, али има у нечему право. „Плач Србији” својим народним језиком, имплицитним алузијама и реминисценцијама превазилази уски круг у који песму може понекада закључати контекст.

Орфелин почиње своју песму тоном тужбалице, супротставља вредности старог, славног времена и садашњице. Већ на самом

¹ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006, 51.

² Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, БИГЗ, Београд 1987.

³ Ј. Скерлић, нав. дело, 51.

почетку сукобљавају се два пола: прошлост је *Aura aetas*, а садашњост је Апокалипса. Песнику библијски предлогак служи како би самерио патње свог народа са Израиљем. Орфелин се у овом случају служи митом, а не служи миту, што је главна тачка раздвајања барока и средњовековља. Већ почетни стихови веома наликују на иницијалне стихове Јеремијиног плача. Јерусалим се у библијском узору назива удовицом, поредећи, такође, некадашњу славу и потоњу пустош. Код Орфелина Србија представља идеју, она је апстрактна, али све оно што Јерусалим значи хришћанском свету, то Србија као национална идеја, матица и духовна отаџбина значи Србима. Такву идеју преносе почетни стихови барокног плача, с намером уобличени налик библијским. Сам мотив тужења карактеристичан је и за српску поезију усмене провенијенције. Премда су у нашој усменој и писаној традицији тужбалице изводиле жене, а након Косовског боја масовно и монаси, значајна су и схватања из другог угла: о заједничком пореклу тужбалица, као лирске врсте, и јуначке, епске песме.⁴ Ако тужбалица и епска песма имају заједничку основу на митском плану, онда није необично да, паралелно томе, у *Библији* плач и победна песма потичу из истог извора. Тако можемо, даље, схватити и Орфелинов плач као део исте оне струје у којој су настале химне и победничке песме устанка.

Прва јасна алузија на Јеремијин плач налази се у петој строфи, у стиховима:

Српске моје границе и земље ридајут
 Что храбри ми витези туд не пројежајут.
 Разорени градови, сви пусти већ стали
 Куле бојне српске све и двори пали.⁵

Савременом читаоцу делује тешко да испрва препозна циљану интертекстуалност у овим стиховима. Кажемо да је алузија јасна јер је управо на ово место писац скренуо пажњу својом интервенцијом у рускословенском издању. Могуће је да је публици Орфелиновог времена ова суптилна веза била много познатија, а можда је аутор само желео да песму учини значењски садржајнијом, па је напомену изоставио из српске верзије. Свакако, фуснота која се налази у овој строфи „Горестног плача” откључава нам једно од могућих значења, јер се директно позива на речи из петог поглавља „Плача Јеремији-

⁴ Драгољуб Перић, *Прамен мајле ђоље ђрићиснуо: необични јунаци српске усмене епике*, Академска књига, Нови Сад 2022.

⁵ *Захарија Орфелин*, прир. Боривој Чалић, Антологијска едиција Десет векова српске књижевности, књ. 13, Издавачки центар Матице српске, Нови Сад 2011, 25.

ног”, из којих је јасно да пропаст града значи пропаст народа који живи у њему. Јеремија тужи како у Јерусалиму није остало ни старих ни младих. Нарочито су истакнути стихови: „Паде венац с главе наше, тешко нама, што згрешисмо” (Јер. 5: 16). Венац славе сјао је и на српској глави, па тако питање грешности може у одређеној мери да конотира причу о пропасти српског царства због неслоге великаша. Ова тема се увек провлачи као главни извор пропасти Србије и може се повезати са стиховима пред крај „Плача”:

Но и сами синови моји веће стали
јогунасти, свирепи и тугу ми дали
трзају ми утробу, сами се сви смели
а не знају у што се вековно смели.⁶

Парабола о несложној браћи, која живи и у косовском миту и налази упориште на више места у *Библији*, може функционисати као један од разлога стања у коме персонификована Србија тужи. Ипак, више него на разлог пропасти, Орфелин се фокусира на мотив изабраног народа. Сеоба Срба је поновљен прогон Израиља и преко те везе Орфелин плете митски оквир свог певања.

Још једна директна алузија на *Библију* среће се у осмој строфи „Плача Србији”, поново добро скривена ненавођењем контекста:

Сав се дух мој у мени прегорко вазмути,
терзајући с’, утроба срце ми преврати.
Врази моји проклети мене преварише,
радост моју последњу навјек заточише.⁷

На питање ко би била последња радост долазимо преко Венцловићеве фусноте. Он, наиме, истиче да је то гроф Ђорђе Бранковић, кога су Аустријанци заробили. Свему овоме песник даје библијски оквир кроз навођење стихова из Јеремијиног плача:

1. „Наследство наше привали се туђинцима, домови наши иностранцима” (Јер. 5: 2).
2. „Кнезове вешају својим рукама, не поштују лице старачко” (Јер. 5: 12).
3. „Неста радости срцу нашем, игра наша претвори се у жалост” (Јер. 5: 15).
4. „Паде венац с главе наше; тешко нама, што згрешисмо!” (Јер. 5: 16).

⁶ Исто, 28.

⁷ Исто, 26.

Стилски, по самом тону тужбалице, Орфелиново дело наликује пророковом плачу, али стихови нису јасно парафразирање његових речи, као што то чини Венцловић када пише своје песме. Зато је Орфелину важно да у „Горестном плачу” наведе и изворе. Изгледа као да стихови „Плача Србији” представљају својеврсну шифру, чије се разрешење открива у Јеремијином плачу. „Горестни плач” је више писан као ангажована песма, политички интонирана, са јаком поруком, а наводи из старозаветног пророковог плача као да треба да потврде песникове речи, јер поручују да је пророк предвидео, а песник опевао. Притом, ангажованост „Горестног плача” у том смислу никако није удаљавање од библијског предлошка или читавање непостојећих политичких садржаја у њега, управо супротно. Старозаветним пророцима Михеју, Исаји и Јеремији заједничко је једно: пророк који носи аутентичну поруку је пророк са непопуларном поруком.⁸ На том трагу се налази и Захарија Орфелин када својим плачем иступа као профет, говорећи непријатну истину о српској неслози, лажним великанима и лицемерним пријатељима.

„Плач Србији” се, с друге стране, без наведених напомена, може тумачити више као уметничка песма, јер растерећује читаоца од ауторових тумачења и даје шири смисао тексту. Ако је Скерлић добро оценио да варијанта на народном језику више вреди, то је најпре због тога што није ограничена на само једно читање.

Последње директно упућивање на Јеремијаду Орфелин смешта у десету строфу:

И сви моји пророци славу возљубили,
с чадми моји у ропству мене оставили;
добро опшче презрјевше, преко мене гледе,
само о том пекут се да славу наследе.⁹

Ова строфа за себе веже читав низ цитата из *Библије*, најпре из Јеремијиног плача:

Пророци твоји пророковаше ти лаж и безумље, и не откриваше безакоња твог да би одвратили ропство твоје; него ти казиваше утваре лажне и које ће те прогнати (Јер. 2: 14).

Прва два стиха реферишу на овај део Јеремијаде. Лажни пророци, критиковани у контексту пропасти Израиља, повезују се са

⁸ Нортроп Фрај, *Велики код(екс.) Библија и књижевност*, Просвета, Београд 1985.

⁹ Исто, 26.

пропашћу Срба. Поред Јеремијиног плача, фуснота наводи и речи пророка Језекије. Посебно се издвајају цитати:

1. „И распршаше се немајући пастира, и распршавши се посташе храна свим зверима пољским” (Јез. 34: 5).

2. „Тако ја био жив, говори Господ, што стадо моје поста грабеж, и овце моје посташе храна свим зверима пољским немајући пастира, и пастири моји не траже стада мог, него пастири пасу сами себе, а стада мог не пасу” (Јез. 34: 8).

На овај начин Орфелин тужи као човек који је остао без свог предводника у оном старозаветном смислу. Симболички, он дозива и Мојсија, посебно због тематске блискости сеобе Израиља из Египта и Велике сеобе Срба. Интересантно је да својом песмом Орфелин не оживљава само прошлост већ и антиципира будућност. За дешифровање његових стихова користе се речи старозаветних пророка, али и он сам постаје једна врста пророка, дозивајући песмом вожда који ће избавити српски народ из ропског положаја.

До краја песме јављају се мотиви полумесеца који представља Османску империју и сестре која је оставила Србију, што је очигледна алузија на Русију. Песма се завршава у истом тону у коме је и започета, као ламент над трагичном судбином једног народа. Трачак наде даје последњи стих: „Сам ти вишњи, о Боже, премени на радост!”, којим песма поново контекстуализује положај Србије и Срба као судбински, на митској и библијској равни. „Плач Србији” након читања одаје утисак безнађа. Чак се и стихови с краја обраћају Богу, јер све делује изгубљено. Орфелинов плач био је она најнижа тачка патоса након које наступа катарза и нови борбени налет.

Анализирањем „Плача Србији” у контексту Јеремијиног плача открива се сав разноврсни потенцијал за тумачење песама ове епохе. Књижевност, религија и мит посложили су се у Орфелиновом делу, творећи својеврсни палимпсест. Савремени читалац се налази у донекле повлашћеном положају. Иако можда не можемо увек одржати корак са многобројним алузијама начињеним у тексту, свесни смо онога чему је барокни песник могао само да се нада: као што се историја Јерусалима наставила након пророковог плача, тако је и Србија васкрснула након Орфелинове поетске панихиде. Пред крај епохе барока примећујемо промену у развоју књижевности, што се директно може приметити у начину на који се *Библија* третира као предлогак тексту. Постепеним развојем грађанског друштва и њему својствене грађанске поезије неговане у рукописним песмарицама, библијске теме и мотиви уступају место про-

фаним садржајима, али поред тога опстају као чврсти стожер и регистар којем се песници и читаоци наново враћају када разумевању текста, поред поетске, треба придружити и ширу, духовну раван.

Ђурђица Д. Мартаћ
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за српску књижевност
Основне студије
djurdjicamartac10@gmail.com